

Effectiviteit van voor- en vroegschoolse programma's in Nederland

Hans Meij, Karen Mutsaers en Toon Pennings

© 2009, Nederlands Jeugdinstituut / NJi

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enige andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

Inleiding

Vroeg starten bij het terugdringen van onderwijsachterstanden is effectiever dan het bestrijden ervan op latere leeftijd. Dat behoeft geen betoog meer. In studies komt 'vroeg beginnen' consistent als randvoorwaarde naar voren voor de effectiviteit van een programma (Leseman, 2007). Eenmaal opgelopen onderwijsachterstanden kunnen maar moeilijk gecorrigeerd worden (Van Kampen, Kloprogge, Rutten & Schonewille, 2005). Reden te meer om de voor- en vroegschoolse programma's die in Nederland worden uitgevoerd, eens tegen het licht te houden. Welke (VVE-)programma's zijn er zoal en wat weten we over de effectiviteit van die programma's?

Achtergrond

Sinds de komst van de Regeling Voor- en Vroegschoolse Educatie (kortweg VVE-regeling genoemd; OCW, 2000) zijn VVE-programma's een belangrijk onderdeel van het onderwijsachterstandenbeleid. VVE-programma's hebben als doel kinderen een betere start in het basisonderwijs te geven om zo onderwijsachterstanden te voorkomen. De huidige doelstelling van het ministerie is dat op 1 augustus 2010 70% van alle 2-5 jarigen met een (risico op een grote) achterstand deelneemt aan een effectief VVE- programma (Nap-Kolhoff, Van Schilt-Mol, Simons, Sontag, Van Steensel & Vallen, 2008). Om deelname te vergroten is in 2008 de Stimuleringsregeling Vroegschoolse Educatie 2008-2009 van kracht geworden, waarbij subsidie aan basisscholen wordt verstrekt (zie www.cfi.nl). Deze subsidie kan worden ingezet voor de aanschaf van programma's waarvan wetenschappelijk is aangetoond dat zij positieve effecten hebben op onderwijsachterstanden bij kinderen. Ook in dit kader is het dus van belang na te gaan om welke programma's het hierbij gaat.

Wat is een VVE-programma?

Niet alle programma's die zich in de voor- en vroegschoolse periode richten op het voorkomen of bestrijden van onderwijsachterstanden worden doorgaans als 'VVE-programma' aangeduid. In de meest strikte definitie worden alleen die programma's zo genoemd die voldoen aan de volgende criteria (Nap-Kolhoff et al., 2008):

- Het programma wordt uitgevoerd in een centrum;
- Er is sprake van een doorgaande leerlijn over meerdere voor- en vroegschoolse jaren;
- Het programma kent een aanbod van minimaal twee dagdelen per week;
- Binnen het programma is voorzien in een trainingscomponent;
- Er is sprake van een gestructureerde didactische aanpak;
- Het programma voorziet in middelen om de intensieve begeleiding van kinderen te maximaliseren (bijv. voorwaarden aan de dubbele bezetting en groepsgrootte).

Binnen deze strikte definitie worden dus uitsluitend centrumgerichte programma's als VVE-programma opgevat. Deze programma's worden uitgevoerd in een kinderdagverblijf, speelzaal of basisschool. Programma's die hetzelfde doel nastreven (voorkomen en/of bestrijden van onderwijsachterstanden), maar die thuis door ouders met hun kind(eren) worden uitgevoerd, vallen niet onder deze definitie. Het ministerie van OCW hanteert bij de Stimuleringsregeling Vroegschoolse Educatie 2008-2009 ook deze strikte definitie. Subsidie aan overige programma's wordt alleen verstrekt als wetenschappelijk is aangetoond dat ze effectief zijn én als ze in combinatie met een (effectief) centrumprogramma worden uitgevoerd.

Deze notitie beperkt zich niet tot VVE-programma's in strikte zin. We bespreken alle programma's die zich in de voor- en vroegschoolse periode expliciet richten op het voorkomen en/of bestrijden van onderwijsachterstanden.

Effecten van voor- en vroegschoolse programma's

In het buitenland is een groot aantal studies verricht naar de effecten van voor- en vroegschoolse programma's. In eigen land is het onderzoek naar de effecten van dergelijke programma's zeer bescheiden.

Cleveland & Krashinsky (2003) concluderen dat voor- en vroegschoolse programma's effectief zijn voor alle deelnemende kinderen, ongeacht hun sociaal-economische of etnische achtergrond, geslacht of andere achtergrondvariabelen. Wel zijn er verschillen in effectgroottes. Vooral kinderen uit achterstandsgroepen lijken baat te hebben bij (kwalitatief goede) voor- en vroegschoolse programma's (Van der Vegt & Schonewille, 2008; Blok et al., 2005; Van Kampen et al., 2005). Verschillende meta-analyses en overzichtsstudies wijzen uit dat voor- en vroegschoolse programma's op de korte termijn substantiële effecten kunnen hebben op de (cognitieve) ontwikkeling van kinderen (Barnett, 1995; Blok et al., 2005; Gorey, 2001).

Wat betreft de effecten op de langere termijn zijn de resultaten minder eenduidig. Blok et al. (2005) vonden dat het effect van voor- en vroegschoolse programma's na 10 jaar helemaal verdwenen was. Gorey (2001) vond in zijn meta-analyse wel een afname van effecten, maar concludeerde ook dat leerlingen die hadden deelgenomen aan een voor- en vroegschoolse programma zelfs jaren later nog hoger scoorden op IQ- en prestatietesten dan de controlegroep. Barnett (1995) vond dat voor- en vroegschoolse programma's ook op latere leeftijd nog effect hadden op schoolprestaties, plaatsing in speciaal onderwijs en sociale aanpassing. Verschillende auteurs (zie bijvoorbeeld Meijnen, Blok & Karsten, 2004 en Leseman, 2007) benadrukken dat de lange termijn effecten van voor- en vroegschoolse programma's voor een groot deel afhankelijk zijn van andere factoren, zoals goed onderwijs na deze periode. Deze zouden de gevonden verschillen in lange termijn effecten kunnen verklaren.

Naar de effecten van gezinsgerichte programma's is minder onderzoek gedaan dan naar de effecten van centrumgerichte programma's of combinatieprogramma's. Op basis van verschillende (buitenlandse) overzichtsstudies kan geconcludeerd worden dat gezinsgerichte programma's over het algemeen minder effectief zijn dan centrumgerichte programma's (een aantal studies wordt vermeld in Blok et al., 2005). Blok et al. (2005) betrokken in hun internationale overzichtsstudie van voor- en vroegschoolse programma's 13 studies naar gezinsgerichte programma's, 11 studies naar centrumgerichte programma's en 10 studies naar programma's waarin centrum- en gezinsgerichte elementen gecombineerd werden. Gezinsgerichte programma's bleken minder effectief dan zowel de centrumgerichte programma's als de gecombineerde programma's.

Nederlands onderzoek laat echter zien dat ook gezinsgerichte programma's positieve effecten kunnen hebben. Zo blijkt uit een longitudinaal onderzoek van Van Tuijl & Siebes (2006) dat het programma Opstap een positief effect heeft op het schoolsucces van kinderen. Het lijkt dan ook voorbarig om gezinsgerichte programma's als 'niet effectief' af te doen. De effecten van gezinsgerichte programma's op de cognitieve ontwikkeling zijn over het algemeen wel zwakker dan de effecten van centrumgerichte programma's. Leseman (2007) benadrukt echter dat deze kleinere effecten over het algemeen samenhangen met uitvoeringsproblemen, taalproblemen en overbelasting van ouders/opvoeders.

Veel auteurs pleiten voor een combinatie van gezinsgerichte en centrumgerichte programma's, waarbij sprake is van uitvoering in een centrum, maar ook aandacht wordt besteed aan de thuissituatie en activiteiten die ouders met kinderen kunnen uitvoeren (Reezigt, 2003; Beekhoven, Ince, Kalthoff &

Van der Vegt, 2008). De ondersteuning van gezinnen wordt gezien als belangrijk voor het behouden van effecten op de langere termijn, maar ook voor bescherming tegen bijvoorbeeld kindermishandeling en –verwaarlozing, psychosociale problemen en criminaliteit op latere leeftijd (Leseman, 2007).

De effecten van centrumgerichte programma's zijn, zoals eerder benadrukt, over het algemeen groter dan de effecten van gezinsgerichte programma's. Het gaat hier om effecten op de cognitieve ontwikkeling, niet op de sociaal-emotionele ontwikkeling. Effecten op het sociaal-emotionele domein zijn nog nauwelijks aangetoond (Blok et al., 2005). Sommige deskundigen zijn van mening dat VVE-programma's te veel gericht zijn op cognitieve doelen en te weinig op sociaal- emotionele doelen. De Onderwijsraad (2008) benadrukt dat een goede sociaal-emotionele ontwikkeling echter een belangrijke voorwaarde is voor cognitieve ontwikkeling en een belangrijke voorspeller is voor latere schoolprestaties. Leseman (in van Kampen et al., 2005) stelt dat effecten op sociaal-emotionele vaardigheden als zelfvertrouwen, hoge verwachtingen, prestatie-motivatie en betere sociale relaties ook pas op de langere termijn zichtbaar worden.

Wat werkt?

Er is veel onderzoek verricht naar de werkzame ingrediënten van VVE-programma's. Uit een overzicht van Nap-Kolhoff et al. (2008) en andere rapporten (waaronder Leseman, 2007, Van Kampen et al., 2005, Van der Vegt & Schonewille, 2008) blijkt dat de volgende kenmerken voor de effectiviteit van belang zijn:

- Adequate pedagogisch-didactische benadering;
- Gerichtheid op meerdere ontwikkelingsdomeinen;
- Intensiteit van minimaal drie (beter is vier) dagdelen per week;
- Doorgaande lijn van voor- naar voegschoolse periode;
- Doorgaande lijn naar groep 3 en later;
- Kleine groepen en dubbele bezetting (gunstige kind-stafratio);
- Ouderbetrokkenheid;
- Regelmatige evaluatie middels observatie- en/of toetsingsmethoden;
- Professionaliteit uitvoerders (algemeen, programmaspecifiek);
- Opstellen en evalueren van beleidsplannen;
- Algemene schoolkenmerken:
 - Slagvaardige schoolleiding;
 - Consensus binnen het team over uitgangspunten en doelen;
 - Nascholingsplannen voor de uitvoerders;
 - Hoge verwachtingen ten aanzien van de leerlingen.

Tavecchio (2008) komt op basis van recent Amerikaans onderzoek echter tot de conclusie dat niet zozeer de structurele kenmerken en uitvoeringscondities van een programma bepalend zijn voor de effectiviteit, maar vooral de kwaliteit van de leerkracht-kind interacties.

Voor- en voegschoolse programma's in Nederland beoordeeld op kwaliteit en effectiviteit

Ten tijde van de eerste VVE-regeling in 2000 verscheen ook de zogenoemde VVE-keuzegids (Dekker, Fijter & Veen, 2000). In die gids zijn alle toenmalige voor- en voegschoolse programma's opgenomen

die betrekking hadden op het voorkomen of bestrijden van onderwijsachterstanden. In totaal betreft het 51 programma's (en instrumenten). In de gids vinden we een beschrijving van de programma's, maar er wordt geen (overall) oordeel gegeven over de kwaliteit of effectiviteit ervan.

Al deze programma's werden de afgelopen jaren beoordeeld voor opname in de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het Nederlands jeugdinstituut / NJi. Deze databank stelt wél strikte eisen aan de kwaliteit en effectiviteit van een programma voor opname. De databank bevat alleen *interventies* en geen observatie- en overdrachtsinstrumenten, programma's voor deskundigheidsbevordering of toelidingsprogramma's. In de VVE-keuzegids waren 21 programma's en instrumenten opgenomen die om die reden niet zijn opgenomen in de databank. Van de resterende 30 programma's bleken er 14 niet meer uitgevoerd te worden, niet meer verkrijgbaar te zijn of om een andere reden niet in aanmerking te komen voor opname in de databank. De resterende 16 programma's uit de VVE-keuzegids werden beoordeeld voor opname in de databank.

Voor opname in de databank moet een programma voldoen aan criteria met betrekking tot de theoretische onderbouwing, degelijkheid van de methodiek en uitvoering in de praktijk. We geven deze criteria hier kort weer:

Criteria voor theoretische onderbouwing

- Er is een deugdelijke analyse van het probleem waarin de factoren zijn meegenomen die met het probleem samenhangen.
- Er is een theoretische onderbouwing waarin het probleem, de doelgroep, het doel en de aanpak (de werkzame factoren) in een samenhangend betoog zijn vervat.
- Doelgroep, doelen en werkwijze sluiten bij elkaar aan.

Criteria voor degelijkheid van de methodiek

- De doelgroep is gedetailleerd in kaart gebracht
- Er zijn gegevens over indicatie en contra-indicatie.
- Er zijn expliciete doelen geformuleerd, zo nodig onderscheiden in voorwaardelijke doelen en einddoelen.
- De werkwijze is zo volledig mogelijk beschreven op het niveau van concrete activiteiten.
- Volgorde, frequentie, intensiteit, duur en timing van contacten en activiteiten zijn gegeven.
- De benodigde materialen en hun verkrijgbaarheid zijn duidelijk beschreven.

Criteria voor uitvoering in de praktijk

- De interventie is overdraagbaar (zoals blijkt uit, bijvoorbeeld, materialen voor overdracht).

Daarnaast wordt in de databank aangegeven hoe en in welke mate de effectiviteit van de interventie door onderzoek wordt gestaafd. Ook daarvoor is een aantal criteria opgesteld:

Criteria voor onderzoek

- Er is Nederlands onderzoek beschreven naar de effectiviteit van de interventie (inclusief kenmerken en resultaten van het onderzoek).
- Het effect van de interventie is gegeven in getallen en is positief.
- De mate van effectiviteit van de interventie is weergegeven (bijvoorbeeld in de vorm van een 'effectgrootte').
- Wanneer er verschillende onderzoeken zijn die uiteenlopende effecten van de interventie laten zien, dan wijzen de gecombineerde resultaten op een positief effect.

Van de 16 programma's die werden beoordeeld zijn er vijf voornamelijk niet opgenomen in de databank. Deze programma's voldoen nog niet aan alle criteria, maar worden op dit moment verder ontwikkeld. Daarnaast zijn er nog twee programma's in voorbereiding. Van deze programma's is nog niet bekend of ze worden opgenomen in de databank. De overige negen programma's zijn opgenomen in de databank. Eén van deze negen –Moeders informeren moeders- heeft niet als expliciet doel om onderwijsachterstanden te voorkomen en valt daarmee buiten de programma's die we hier bespreken. Uiteindelijk zijn uit de oorspronkelijke VVE-gids dus 8 programma's opgenomen die zich expliciet richten op onderwijsachterstand. De programma's kunnen worden onderscheiden in programma's die meerdere ontwikkelingsgebieden bestrijken (zogenoemde integrale programma's) en programma's die gericht zijn op een specifiek gebied (taal, rekenen). Daarnaast kunnen we de programma's indelen in centrumgerichte programma's en gezinsgerichte programma's. Het betreft de volgende programma's:

Piramide	Centrumgericht
Kaleidoscoop	Centrumgericht
Startblokken en basisontwikkeling	Centrumgericht
Instapje	Gezinsgericht
Jij bent belangrijk	Gezinsgericht
Opstap	Gezinsgericht
Opstapje	Gezinsgericht
Boekenpret	Centrum- en gezinsgericht (taal)

Na het verschijnen van de VVE-keuzegids in 2000 zijn er ook nieuwe programma's ontwikkeld of oude programma's verder uitgewerkt. Ook deze programma's zijn of worden beoordeeld voor opname in de Databank Effectieve Jeugdinterventies. Van deze 17 programma's zijn er zeven voornamelijk niet opgenomen in de databank. Daarnaast zijn er nog zeven programma's in voorbereiding. De overige drie programma's zijn opgenomen in de databank. Het betreft de volgende programma's:

Ko-totaal	Centrumgericht (oorspronkelijk Ik & Ko)
Sporen als VVE	Centrumgericht
Taallijn	Centrumgericht (taal)

In totaal zijn er op dit moment dus elf programma's opgenomen in de databank. Twaalf programma's zijn voornamelijk niet opgenomen¹ en zeven programma's zijn nog in voorbereiding².

Samenvattend kunnen we stellen dat er op dit moment vijf integrale centrumgerichte programma's voldoen aan de criteria van de databank: Piramide, Kaleidoscoop, Startblokken en Basisontwikkeling, Ko-totaal en Sporen. Deze programma's zijn op zijn minst in theorie effectief. Bij drie van deze vijf programma's is er ook onderzoek gedaan naar de effectiviteit. Het onderzoek laat zien dat elk programma deels effectief is.³ Daarnaast zijn er nog vijf integrale centrumprogramma's die in voorbereiding zijn voor een beoordeling voor opname in de databank.

Van de gezinsgerichte programma's zijn er vier opgenomen in de databank: Instapje, Jij bent belangrijk, Optapje en Opstap. Bij drie van deze vier programma's is ook onderzoek uitgevoerd naar de effectiviteit, te weten bij Instapje, Opstapje en Opstap. Instapje en Opstap bleken deels effectief. Bij Opstapje kon de effectiviteit niet worden aangetoond.³

Van de taalprogramma's voldoen er op dit moment maar twee aan de criteria van de databank: Taallijn en Boekenpret. Onderzoek heeft laten zien dat Boekenpret deels effectief is. Bij Taallijn is ook onderzoek gedaan, maar de effecten zijn hier onbekend.³ Veel van de oorspronkelijke taalprogramma's worden niet meer uitgevoerd. Verder ontbreekt het bij veel (voor)leesprogramma's tot nu toe vooral aan een theoretische onderbouwing.

Conclusie en discussie

Voor- en vroegschoolse educatie heeft in de afgelopen tien jaar een behoorlijke vlucht genomen. Een groot deel van de kinderen uit de doelgroep wordt inmiddels met de hier beschreven programma's bereikt. Het landelijk beleid was en is nog steeds sterk gericht op het vergroten van het bereik van VVE-programma's. Daar staat tegenover dat er opmerkelijk weinig aandacht is voor onderzoek naar de uitvoering en effectiviteit van de programma's. Met het onderzoek dat tot nu toe is uitgevoerd is het nauwelijks mogelijk betrouwbare en actuele uitspraken te doen over de daadwerkelijke effectiviteit van de programma's die nu op grote schaal in Nederland worden uitgevoerd. Kortom, meer (longitudinaal) onderzoek naar de uitvoering en effectiviteit van de meest gebruikte programma's is dringend gewenst. Onderzoek biedt niet alleen zicht op de effectiviteit van een programma, maar kan ook belangrijke aanwijzingen opleveren voor het verbeteren van een programma en het verhogen van de (kosten-) effectiviteit. De nadruk zou daarom meer moeten liggen op het verder verbeteren van bestaande (effectieve) programma's, dan in het ontwikkelen van nieuwe programma's.

Opvallend is dat het aantal taalprogramma's in de afgelopen jaren sterk is afgenomen. Veel van deze programma's bestaan niet meer of worden niet meer gebruikt. De verklaring hiervoor is gelegen in het feit dat de meeste VVE-programma's een sterke taalcomponent bevatten, wat de inzet van specifieke taalprogramma's overbodig maakt. Een taalprogramma dat werd ontwikkeld na het verschijnen van de VVE-keuzegids is Taallijn. Dit moet echter meer gezien worden als een programma om pedagogisch medewerkers en leerkrachten te ondersteunen bij de uitvoering van taalstimulering, ook binnen bestaande VVE-programma's.

¹ Het betreft de volgende programma's: Voorleesproject, Bij de hand, Spel aan huis, Taal talent, Rugzak, Knoop het in je oren/Laat wat van je horen (Taalplan), Praten met jonge kinderen, Samentaal, De rode draad, Het voortouw, Mijn slinger touw en Spel- en boekenplan.

² Het betreft de volgende programma's: Doe meer met Bas (Ik ben Bas), Ben ik in beeld, Samenspel, Peuterpraat en Kinderklanken, Samenrekenen, Speelplezier en VVE telt mee.

³ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de onderzoeksresultaten www.jeugdinterventies.nl

Doordat de afgelopen jaren in het beleid veel aandacht is geweest voor VVE-programma's in strikte zin (integrale centrumgerichte programma's) is de aandacht voor gezinsgerichte programma's enigszins verslapt. Dat is jammer, want ook deze programma's hebben laten zien dat ze bij kunnen dragen aan het terugdringen van onderwijsachterstanden. Uit (buitenlands) onderzoek blijkt dat gecombineerde programma's vaak als meest effectief uit de bus komen. De Nederlandse centrumgerichte programma's bevatten weliswaar allemaal een zogenoemde oudercomponent, maar bij vrijwel geen ervan kan gesproken worden van een volwaardig gecombineerd programma. Het zou de moeite waard zijn meer te investeren in het combineren van centrumgerichte programma's en gezinsprogramma's. Te denken valt daarbij aan het koppelen van programma's zoals Opstapje en Opstap aan effectieve centrumprogramma's.

Een laatste interessante bevinding betreft de werkzame ingrediënten van VVE-programma's. Tot nu toe werden daarbij in de literatuur vooral de structurele kenmerken van programma's en uitvoeringscondities benadrukt. Tavecchio (2008) heeft echter recent laten zien dat vooral sensitieve, respectvolle interacties en prettige sociale relaties bepalend zijn voor de effectiviteit. Dit betekent dat een programma inhoudelijk en programmatisch nog zo goed in elkaar kan zitten, maar dat het de kwaliteit van de leerkracht-kind interactie is die uiteindelijk de effectiviteit bepaalt. Bij alle effectieve VVE-programma's die we hier besproken hebben, krijgen de interactievaardigheden van pedagogisch medewerkers en leerkrachten wel aandacht. Het zou echter de moeite lonen om bij elk van de programma's na te gaan of hierin nog verbetering mogelijk is. Dit zou de effectiviteit van de programma's ten goede kunnen komen.

Literatuur

Barnett, W.S. (1995). Long-term effects of early childhood programs on cognitive and school outcomes. *The future of children*, 5 (3), 25-50.

Beekhoven, S., Ince, D., Kalthoff, H. & Vegt, A. van der. (2008). *Ontwikkelingsstimulering en opvoedingsondersteuning voor allochtone kinderen en hun ouders. Inventarisatie van programma's en interventies*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut / Sardes.

Blok, H., Fukink, R.G., Gebhardt, E.C. & Leseman, P.P.M. (2005). The relevance of delivery mode and other programme characteristics for the effectiveness of early childhood intervention. *International Journal of Behavioral Development*, 29 (1), 35-47.

Cleveland, G. & Krashinsky, M. (2003). *Financing ECEC services in OECD countries*. Scarborough: University of Toronto

Dekker, J., Fijter, R. de & Veen, A (2000). *Keuzegids VVE : programma's, deskundigheidsbevordering en instrumenten op het gebied van de Voor- en Vroegschoolse Educatie*. Den Haag/Utrecht: Makelaar VVE.

Gorey, K.M. (2001). Early childhood education: A meta-analytic affirmation of the short- and longterm benefits of educational opportunity. *School Psychology Quarterly*, 16(1), 9-30.

Kampen, A. van, Kloprogge, J., Rutten, S. & Schonewille, B. (2005). *Voor- en vroegschoolse zorg en educatie. De toekomst verkend*. Utrecht: Sardes.

Leseman, P. (2007). Achterstandenbeleid: voorbij de voor- en voerschoolse periode. In: P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij, J.C.I. De Pree (red). *Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Meijnen, M., m.m.v. Blok, H. & Karsten, S. (2004). *Onderwijsachterstanden. Update van een review. Recente ontwikkelingen inzake onderwijsachterstanden*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut van de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen, Universiteit van Amsterdam.

Nap-Kolhoff, E., Schilt-Mol, T. van, Simons, M., Sontag, L., Steensel, R. van & Vallen, T. (2008). *VVE onder de loep. Een studie naar de uitvoering en effectiviteit van voor- en voerschoolse educatieve programma's*. Tilburg: IVA.

Onderwijsraad (2008). *Een rijk programma voor ieder kind*. Den Haag: Onderwijsraad.

Reezigt, G. (2003). Voor- en voerschoolse educatie. In: Meijnen, W. (red.). *Onderwijsachterstanden in basisscholen*. Leuven/Apeldoorn: Garant

Tavecchio, L. (2008). Succesfactoren op het gebied van voor- en voerschoolse educatie. *Kind en Adolescent Review*, 15 (3), 362-365.

Tuijl, C. van & Siebes, R. (2006). *Het rendement van Opstap in de basisschoolperiode. Een longitudinaal onderzoek naar effecten van een gezinsgericht stimuleringsprogramma bij Turkse en Marokkaanse gezinnen*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Vegt, A.L. van der & Schonewille, B. (2008). *Voorzieningen voor kinderen van 0-4 jaar: stand van zaken en actuele ontwikkelingen*. Utrecht: Sardes.